

Säger en bild verkligen mer än tusen ord?

Referens och representation i en fältskärs berättelse

MARIA SJÖBERG*

Göteborgs universitet

Bilder är numera ett självklart underlag i humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning, inte bara i den konstvetenskapliga. Så har det inte alltid varit. För drygt 20 år sedan uppmärksammade kulturhistorikern Peter Burke att historikerna var obenägna att utnyttja bilder som källor till det förflutna. Själv kunde han visa hur porträtt, fotografier och andra bildliga uttryck kan avslöja forna tiders mentaliteter, ideologier och identiteter på ett sätt som texter sällan förmår.¹ Sedan dess har flera historiker även i Sverige kommit att intressera sig för bilders historiska vittnesbörd.² Men någon självklar metod för bildanalys i historiska undersökningar finns inte. Peter Burke menar att de metoder för bildtolkning som utvecklades under tidigt 1900-tal inte är till stor hjälp eftersom de antingen är för precisa eller för vaga och intuitiva. Dessutom efterfrågar historikerna olika svar i bilden. Metoden beror alltså av frågan.³ På samma sätt förhåller sig konstvetaren Lena Johannesson när hon understryker vikten av att vara öppen för olika metoder, inte minst för att bilder sällan har en enda tolkning.⁴

* Professor i historia

1. Peter Burke, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence* (London 2001). Se även Martin Olin, *Det karolinska porträttet: Ideologi, ikonografi, identitet* (Stockholm 2000); Magnus Olausson, "Statsporträttet – bilden av fursten", i Görel Cavalli-Björkman (red.), *Ansikte mot ansikte: Porträtt från fem sekel* (Stockholm 2001).

2. Lars M. Andersson, Lars Berggren & Ulf Zander, "Bilden som källa", i Lars M. Andersson, Lars Berggren & Ulf Zander (red.), *Mer än tusen ord: Bilden och de historiska vetenskaperna* (Lund 2001); Eva Blomberg, "Sätt att se", *Historisk tidskrift* 125:2 (2005); Reine Rydén, "Hur skall vi använda bilder? Ett bidrag till diskussioner om bilder som historiskt källmaterial", *Historisk tidskrift* 126:3 (2006); Maria Sjöberg (red.), *Bildligt talat: Kvinnligt, manligt i 3,2 miljoner år* (Göteborg 2012).

3. Burke (2001) s. 43–44.

4. Lena Johannesson, "Om bilden som illustration & om bilden som historisk källa", *Mörk rum och transparens: Studier i europeisk bildkultur och i bildens historiska evidens* (Stockholm 2001) s. 244.

Ett generellt problem är att bilder befinner sig i en skärningspunkt mellan avbildning och illustration, mellan fakta och fiktion. Häre finns en flytande skala mellan kognition och sinnesupplevelse. Eller, med andra ord, mellan referens (vad bilden refererar till) och representation (vad bilden representerar). Lena Johannesson uppmärksammar denna ambivalens:

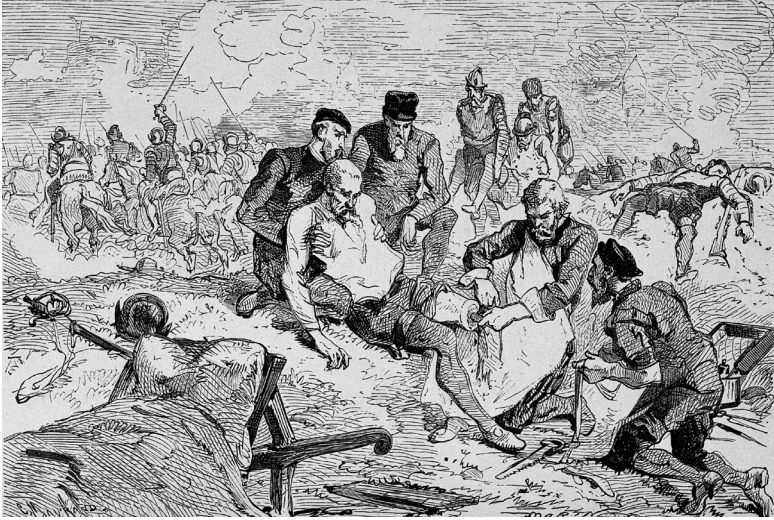
Bildkonstens, dvs. den fiktiva visualiseringstraditionens, epistemologiska handikapp är att bilder *ser ut som om* de avbildar eller refererar till något som befinner sig i eller har befunnit sig i den fysiska världen.⁵

I själva verket är bilder inte mindre sanningsenliga eller verklighetstrogna än många andra källor som tveklöst fungerar som självklart underlag i historiska undersökningar. Även en knastertorr mantalslängd, som ordnar de taxeringspliktiga i hushåll och fastigheter, innehåller otydligheter som glider mellan referens och representation; alla tas inte upp i längden, och vi kan inte säkert veta om de upptagna verkligen ingick i samma hushåll och så vidare. Johannesson menar dock att otydligheten mellan referens och representation inte bör hindra från att använda bilder som historiskt underlag. Eftersom tolkningen av referens och representation kan vara flera i en och samma bild krävs emellertid att tillvägagångssättet öppet redovisas, steg för steg. Här skall göras ett försök utifrån en bild som är hämtad från *Populär historia* 2007:4 och författaren Set Mattssons artikel, "Slagfältets kirurgi". Min tolkning av den bilden kan kanske motsvara samma generella syfte som bilder enligt arkeologen Jarl Nordblad pekar på för sitt ämnes räkning, som ett led i en vetenskaplig dokumentation, men också som en del av rekonstruktionen – och konstruktionen – av det förflutna.⁶ För att nå dithän vill jag göra ett försök att utläsa bildens olika röster, eller kanske rättare sagt, att uttröna bildens eventuellt olika tidslager.

Bilden föreställer en pågående amputation på ett slagfält, okänt vilket, och anges i tidskriften vara utförd under 1800-talet, men ska nog föreställa ett tidigare århundrade. Konstnären eller den teknik varmed

5. Lena Johannesson, "Om bilder som inte syns: Våldets efterbilder", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld: Representation och verklighet* (Lund 2006) s. 22.

6. Jarl Nordbladh, "Arkeologins bilder", i Stig Welinder, *Sveriges historia* 13 000 f.Kr.–600 e. Kr. (Stockholm 2009).

Träsnitt av Charles Maurand efter original av Edmond Morin, 1800-talet, föreställande den franske fältskären Ambroise Paré (ca 1510–1590). Objektnummer 22688i, Wellcome Library, London.

bilden, eller snarare teckningen, är utförd anges inte och heller inte var bilden i original finns att beskåda. En sökning på Google tyder på att bilden ingår i de digitala samlingarna i Wellcome Library i London. I det publicerade sammanhanget är det emellertid inte konstnärlig intention eller betydelse som är av intresse. Så vad vill bilden förmedla? Bland det första som slår betraktaren är att på bilden syns bara män. I bakgrunden syns ridande manliga soldater med höjda pikar. Omkring dem markerar skuggliknande rökmoln att strider pågår. Ett slagfält. I bildens mitt stötts en sårad man, antagligen en soldat, av två manspersoner, en ung och en äldre. Den äldres huvudbonad antyder en prästerlig befattning medan den yngres tyder på en assisterande roll, kanske en gesäll. Samtidigt är en tredje och ganska muskulös man i obestämd ålder fullt sysselsatt med att slutföra borttagandet av den sårades halva ben. Längst till höger står en fjärde man på knä och i handen håller han något, kanske ett redskap. Framför honom ligger en tandad såg som möjligen är den som använts för att såga av den sårades ben strax ovanför knäet. I bildens vänstra del syns en värja och en huvudbonad, sannolikt hörande till den man som just har förlorat ena halvan av sitt ben. Längst fram i det vänstra hörnet ligger något insvept på en ställning, kanske är det en liksvepning. Till höger, strax bakom den pågående amputationen, kommer två män bärandes på ytterligare en sårad. De tycks vara på väg mot det manliga sällskap som samlats runt den man som precis har blivit i det närmaste enbent.

Krigets sammandrabbningar som varande en i första hand manlig angelägenhet är tydligt, liksom det stora antalet hästar som oförskyllt fick utstå slagfältets strider. Allt detta bekräftas också i den historiska forskning som på grundval av annat underlag än bilder studerat krigen från medeltid fram till vår tid – även om krigen också involverade kvinnor och barn samt bedrevs på flera andra arenor än på slagfälten.⁷ Krigsskildringar i bild användes – och används – i propagandistiska syften av de stridande parterna. Det intrycket ger dock inte den här bilden. Den verkar inte propagera för någon särskild part. I likhet med äldre tiders bataljmålningar framställs bildens krigsdrabbning som om våldet var relativt frånvarande. Det syns inget blod eller köttslamsor av de skador som uppenbarligen har inträffat. Till skillnad från bataljmålningarnas

7. Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält 1550–1850* (Hedemora/Möklinta 2008).

prydliga uppställning av soldater, en bildlig fantasi som antagligen mest motsvarade ett ideal för de ledande befälen, frammanar denna bild ett kaos som saknas i den äldre genren. Här är det inte heller striden och truppernas strategiska formation som är huvudsaken. I stället är bilden koncentrerad på omhändertagandet av en sårad. Det är den scenen som i särskilt hög grad uppmärksammas. I Maria Ågrens synpunkter på vilken källkritikens roll i historieforskningen bör vara hävdas synlighetskriteriet som det mest grundläggande.⁸ Vad som är synligt respektive osynligt är nämligen sällan slumpmässigt avgjort. Genom det synliga kan underlagets beroendeförhållanden och tendenser spåras. Annorlunda uttryckt: vad bilden refererar till och vad den representerar. Låt mig därför stanna kvar vid det som bilden framhäver. Vid en närmare granskning krävs inte stort mått av fantasi för att i bilden tolka in en scen, där en fältskär med bistånd av en präst samt ett par gesäller kapar av en sårad soldats ena ben. Soldaten hålls fast, antagligen för att det smärtsamma ingreppet överhuvudtaget skulle kunna genomföras utan bedövning. Även om bilden inte visar det blodflöde som rimligtvis bör ha inträffat ger den tändade sågen intryck av att handlaget var primitivt. Det understryks av att fältskärens förkläde påminner om slaktarens. Gesällernas närvaro tyder på att vi här har att göra med ett skråmässigt organiserat hantverk, ett hantverk där praktisk erfarenhet, som förvärvats genom läroår i sällskap med en mästare, var den viktigaste kunskapsbasen. Det är en bild som överensstämmer väl med hur fältskärernas yrkesverksamhet skildras i svensk medicinhistorisk forskning, senast av Bo S. Lindberg, pensionerad överläkare och författare till ett flertal medicinhistoriska verk.⁹

En av bildens referenspunkter, det skråmässigt organiserade hantverket, har alltså stöd i annan historisk forskning. Vilken är då denna bilds representation? Eftersom upphovssituationen är oklar måste närmare upplysning sökas i den text som bilden är tänkt att skapa mening i. I artikeln "Slagfältets kirurgi" skildrar Set Mattsson, journalist och sjuksköterska, samt författare till historiska kriminalromaner, den bristfälliga sjukvården i den svenska krigsmakten under 1600- och 1700-talen. Huvudpersoner i Set Mattsons skildring utgörs av fältskärer som sedan länge, trots skral utbildning och ringa anseende, ansvarade för den mili-

8. Maria Ågren, "Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik: Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning", *Historisk tidskrift* 125:2 (2005).

9. Bo S. Lindberg, *Kirurgernas historia. Om badare, barberare och fältskärer* (Uppsala 2017).

tära sjukvården. Mattsson menar att många av de som utsattes för fältskärernas sjukvård avled, mestadels på grund av tillstötande infektioner där de bristande sanitära förhållandena spelade in. Men också på grund av fältskärernas generell okunniga behandling. Karl XI:s benbrott blev av en fältskär så illa omskött att kungen därefter och livet ut hade mycket svårt att gå. Även Karl XII:s hälsa hade sitt upphov i en klumpig fältskärs behandling och fänriken Gustaf Abraham Piper slapp med nöd och näppe undan en fältskär som prompt ville amputera hans båda ben. Hur kom det sig att den militära sjukvården var så bristfällig? Mattsson menar att det var en följd av att medicinvetenskapen inom landet generellt var eftersatt och att antalet läkare var få. Först efter mitten på 1700-talet, då en professur i kirurgi och anatomi inrättades, utvecklades sjukvården till det bättre, särskilt kirurgin.¹⁰

Sett Mattssons mustiga och med historiska exempel väl underbyggda skildring av den militära sjukvårdens brister ger självklar mening åt det operativa ingreppet i slagfältets utkant. Ytterligare en referenspunkt är alltså klargjord och mot bakgrund av vad som är känt om den militära sjukvården kan den också vara både representativ och trovärdig.¹¹ Men denna uppfattning känns också igen från det 1700-tal, då Mattsson menar att en förbättring ändå var på gång. I sina monumentala verk om svensk lärdomshistoria är idéhistorikern Sten Lindroth en av dem som har bidragit till vår tids ringaktning av äldre tiders medicinska kunskap och sjukvård. Lindroths syn på 1600-talets läkekonst kan sammanfattas:

Inom sjukdomsläran och terapin famlade man ännu i mörkret, men en rad praktiska initiativ togs och reformer genomfördes, med vilka det svenska medicinalväsendet för framtiden erhöill en fast grund att bygga på.¹²

Fast hans uppfattning om fältskärernas insatser i stormaktstidens slutskede vacklar ändå något. Lindroth pekar på att fältskärerna i Karl XII:s fältttåg "[...] var många och duktiga" men också nedvärderade av de medicinska doktorerna som de konkurrerade med. Lindroth anför ett uttalande från den högt ansedda medicine doktorn Urban Hjärne år 1700: "alla läkare var sannerligen inte doktorer, att kalla en kirurg eller analfistel-

10. *Populär historia* 2007:4.

11. Ågren (2005) s. 257. I stället för representativitet använder Ågren termen vikt.

12. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden* (Stockholm 1975) s. 412.

skärare för doktor (doctor fistulorum!) vore som att upphöja en kaplan till biskop.”¹³

I Urban Hjärnes uttalande framhävs de medicine doktorerna, vars inriktning i första hand var teoretisk, som väsensskild från de grupper som kliniskt praktiserade sjukvård, däribland fältskärer. Det var doktorerna som vid sekelskiftet 1700 företrädde tidens vetenskap. Det kan därför vara värt att påminna om den första farmakopén på svenska som 1686 utgavs i tryck genom Collegium Medicum, representerat av bland andra Urban Hjärne, *Pharmacopea Holmiensis Galeno-Chymica*. I detta verk samlades den lärda medicinens recept för olika sjukdomstillstånd. Bland läkemedlen som rekommenderades förtecknades människoben, hjärnskålar av hängda eller halshuggna människor, exkrementer från hundar, påfåglar, människor med mera. Kort sagt, i farmakopén bokfördes med folklivsforskaren Carl-Herman Tillhagens ord: "[...] läkemedel, som skulle kunna vara hämtade i fataburen hos vilken klok gubbe eller vis käring som helst.”¹⁴

Bilden på den brutalt och primitivt genomförda amputationen representerar alltså inte bara en generell förståelse av den militära sjukvårdens tillkortakommanden. Den bekräftar också de medicine doktorernas självhävdande uppfattning, vilken de torgfört allt sedan Collegium Medicums tillkomst 1663. Det var en uppfattning som underströk både den rivalitet som rådde mellan de grupper som på olika sätt var involverade i tidens sjukvård och doktorernas självpåtagna överläge. En generell bedömning av fältskärernas kompetens låter sig i efterhand knappast göras. Lindroths ambivalenta hållning är därför svår att motsäga, att de fria medicinska praktikerna "[...] var av skiftande slag, en och annan av verklig förtjänst blandades med charlataner och klåpare.”¹⁵ Att döma av ovan nämnda farmakopé var i alla fall skillnaden mellan den lärda medicinerna och den som vid sekelskiftet 1700 praktiserades ute i bygderna avsevärt mindre än vad Urban Hjärne och senare tiders skildringar föreställt sig. Det är därför svårt att instämma med Set Mattsson om att fåtalet läkare var skäl till sjukvårdens brister. Farmakopén hölls dessutom kvar ända till 1775. Det kan också erinras om att åtminstone två av doktorerna under 1700-talets andra hälft, Herman Schützerkrantz

13. Lindroth (1975) s. 384, 386.

14. Carl-Herman Tillhagen, *Folklig läkekonst* (Stockholm [1958] 1977) s. 14–15.

15. Lindroth (1975) s. 385.

och Olof Acrel, började sina respektive karriärer som regementsfältskärer. Båda utnämndes till doktorer vid medicinska fakulteten i Uppsala och båda två adlades för sina vetenskapliga insatser.¹⁶

Allt detta innebär förstås inte att Set Mattssons karakteristik av den militära sjukvården som bristfällig saknar fog, eller att den medicinska kunskapen generellt var eftersatt och kanske inte heller hans omdöme om fältskärernas okunnighet. Spännvidden inom skräet var mycket stor. Acrel och Schützerkrantz nådde toppen och rimligtvis fanns andra som inte var lika vetenskapligt drivna. Det kan ändå vara värt att uppmärksamma att bilden på amputationen kan representera flera tidslager och tendenser. De saknar förvisso inte referenspunkter i den fysiska världen. Både Karl XI och Karl XII fick känna av konsekvenserna av fältskärernas behandling av sina respektive benbrott. Vad gäller Karl XII:s hålta påpekar Bo S. Lindberg att vid den undersökning av kungens kvarlevor som gjordes 1917 konstaterades att det ena benet helt visst var tre centimeter kortare än det andra. Hältan fanns alltså, men samtidigt ansågs fältskären Melchior Neumans behandling av kungens benbrott ändå ha varit relativt lyckad – med tanke på omständigheterna.¹⁷ Värderingar av de operativa ingreppen kan förstås skifta. Viktigare för detta bildliga sammanhang är ändå att peka på att Set Mattssons skildring genljuder av 1700-talsdoktorernas självhävdelse och att denna referens också kan tolkas in i den bild som illustrerar artikeln. I min tolkning representerar den uppfattningen endast en av flera fältskärsberättelser. I den mest berömda, Zacharias Topelius verk *Fältskärns berättelser*, utgivna åren 1851–1867 som följetong i *Helsingfors Tidningar*, var det den gamle avdankade fältskären själv som hade ordet. I både Set Mattssons och min artikel är det däremot andras röster om fältskärer som återges – i ord som i bild.

16. Maria Sjöberg, "Den lille grevens döda kropp: Om rätt i 1700-talets medicin", i Mari-
anne Larsson, Anneli Palmsköld, Helena Hörnfeldt & Lars-Eric Jönsson (red.), *Utkanter och
marginaler: 31 texter om kulturhistoria* (Stockholm 2015) s. 147.

17. Lindberg (2017) s. 87.